

2. Розбудова територіальних структур і штабів повстанської армії

“Волинсько-поліський” період УПА, який проходив з березня по грудень 1943 р., став часом становлення і нелегких випробувань для новоствореної військової організації, яка, на думку її творців, мала стати зародком майбутньої Української армії. Головній команді УПА довелося водночас добиватися розв’язання низки складних і невідкладних завдань: опанування і захисту території, необхідної для розбудови збройних сил та їх заплілля, вирішення організаційно-штатних, мобілізаційно-кадрових і матеріально-технічних питань.

Першими відомими документами, в яких викладались причини виникнення УПА, її мета і завдання, були відозва Головної команди УПА “Українці!” та листівка Української УПА з такою ж назвою (20 травня 1943 р.), а також листівка Української повстанської групи “Озеро” “Хто ми і чого ми хочемо (травень 1943 р.). У липні 1943 р. в часописі політвідділу УПА “До зброї” (ч. 1) була вміщена заява “За що бореться УПА”. В ній наголошувалось, що політична боротьба українського народу за власну державу “увійшла у нову фазу” виявом “цієї організованої боротьби є Українська повстанча армія (УПА)”.

Хоч УПА була створена з ініціативи ОУН(Б), але вона, як пише Л. Шанковський, “дійсно була широким народним рухом, що мав корінь у прагненнях широких народних мас до визволення й до самостійного незалежного життя”²⁶. Загальноукраїнський і надпартійний характер повстанської армії підкреслював й Головний командир УПА Р. Шухевич (Тур, Тарас Чупринка)²⁷. До цього ж висновку дійшли й німецькі експерти, аналізуючи документи III надзвичайного великого

збору ОУН (серпень 1943 р.). Німці вважали, що “Верховне командування Української повстанської армії” діє “на основі принципів всеукраїнського представництва, надпартійності і політичної незалежності”²⁸.

Однак таку точку зору заперечували члени ОУН А. Мельника. Так, Я. Гайвас писав, що бандерівці “вважали цілу УПА своїм рам’ям і хоч вряди-годи були декламації іншого змісту, на ділі з правила не можна було навіть перевести докладного розмежування, де кінчиться організаційна система ОУН (СД), а де починається система УПА”. За його ж словами, “політичні погляди бійців УПА, а в першу чергу командного її складу, мушили бути в рідності бандерівської організації”²⁹.

З огляду на зазначене і на підставі вивчення існуючих документів ОУН і УПА можна дійти висновку, що УПА хоч і не була “партійною армією” ОУН(Б), але діяла під безпосереднім політичним керівництвом бандерівського проводу і була в його руках важливим інструментом як для досягнення власних політичних цілей, так і в боротьбі за самостійну Українську державу. “УПА, — писав П. Мірчук, — головно в початках, була організаційно тісно пов’язана зі структурою ОУН. Ця пов’язаність не переривалася ніколи, а з моментом повороту большевиків на українські землі вона знов скріпилась...”³⁰

Після утворення в липні 1944 р. Української головної визвольної ради (УГВР) УПА офіційно підпорядковувалася цьому органу, який перебрав на себе керівництво “визвольною боротьбою українського народу”. Впродовж серпня—вересня того ж року всі відділи повстанської армії склали присягу на вірність ідеалам самостійності і соборності України, які проголосила в своєму універсалі “Народе Український” УГВР.

Започаткований рішеннями III конференції ОУН(Б) процес розбудови УПА проходив швидкими темпами. Впродовж березня—квітня 1943 р. відбулося об’єднання збройних відділів ОУН(Б) і колишніх поліцейських підрозділів в єдиний бойовий організм — Українську повстанську армію. За станом на 1 травня 1943 р. вже існувала Головна команда УПА, керівництво якою здійснював військовий референт проводу ОУН на ПЗУЗ В. Івахів (Сом, Сонар), а начальником його штабу був поручник Гарпун, справжнє прізвище якого до цього часу невстановлене. Обидва вони загинули 13 травня 1943 р. в бою з німцями під Деражним. Від того часу командиром УПА став крайовий провідник ОУН на ПЗУЗ Д. Клячківський (Охрім, Клим Савур). Військовий штаб повстанської армії впродовж волинсько-поліського періоду очолював спочатку В. Сидор, а потім — Л. Ступницький (Гончаренко)³¹. Штаб складався з оперативного, організаційно-мобілізаційного, розвідувального, господарчого, вишкільного, пропагандистського та політвиховного (політичного) відділів. Останній очолював політреферент проводу ОУН на ПЗУЗ Я. Бусол. Командантом заплілля УПА був Р. Волошин (Павленко).

У травні—серпні 1943 р. відбулося організаційне оформлення територіальних частин УПА, яке спрямовувалось на вдосконалення управління всіма складовими елементами повстанської армії, підвищення їх боєздатності і забезпечення взаємодії. Спочатку всі розрізнені загони і відділи ОУН(Б) на території Рівненської області були зве-

2. Розбудова територіальних структур і штабів повстанської армії

дені в першу групу УПА, яку інколи називали Північною групою. Її командиром став І. Литвинчук (Дубовий, Максим). В складі згаданого формування тимчасово діяла Бойова група “Бористена” (Д. Корінець), яка оперувала на північ від Сарн і ходила рейдами до білоруських теренів.

На півдні Рівненської та у північній частині Тернопільської областей дислокувалися відділи Енея (П. Олійник), які йменувалися на той час Південною групою УПА. У північно-західній частині Волинської області розгорталася загони Української повстанської групи “Озеро”, командирами якої послідовно були Олег і Ю. Стельмащук (Рудий, Кайдаш).

В середині серпня 1943 р. у зв'язку із зростанням чисельності лав повстанської армії діючі територіальні угруповання були реорганізовані у нові військово-територіальні одиниці. Північно-західна група, або військова округа “Турів” (командири Олег і Ю. Стельмащук), дислокувалася в районах Луцьк, Горохів, Володимир-Волинський, Камінь-Каширський, Ковель, Брест.

Північна група, або військова округа “Заграва”, на чолі з Дубовим діяла в районах міст Сарни, Костопіль, Пінськ. У південній частині Рівненщини та на півночі Тернопільської області в Кремінецьких лісах оперували формування Південної групи, або військової округи “Еней” (потім — “Богун”), якою керував П. Олійник (Еней, Роман). З часом у північно-східному регіоні Рівненщини на кордоні з Житомирщиною була створена Східна група, або військова округа “Верещаки” (пізніше — “Тютюнник”), під командуванням Ф. Воробця (Верещаки).

Поряд з військовими округами (групами) УПА створювалися військові надрайони і райони, які очолювалися командантами. Командирам військових округ (груп) підпорядковувалися команданти заплілля, які здійснювали керівництво тереновими справами, сільською самообороною. Система військових надрайонів і районів забезпечувала організаційний зв'язок УПА з територіальними структурами ОУН(Б).

Паралельно з розгортанням бойових частин УПА велась активна робота зі створення розгалуженої мережі сільської самооборони. Так, у доповіді начальника СС і поліції регіону “Росія-Південь” командуючому військами оперативного тилу групи армій “Південь” від 30 червня 1943 р. повідомлялось, що командування українських повстанців “планує чітко організувати на селах придатне до військової служби населення”. Нацисти вважали, що зазначеною роботою охоплена значна територія на Волині—Поліссі³². Надалі боївки сільської самооборони набули усталеної назви: “самооборонні кущові відділи” (СКВ), які грали роль резерву для посилення бойової діяльності повстанської армії.

Найвищою тактичною одиницею УПА був курінь (500—700 бійців), до якого входили три—чотири сотні. Кожна з них нараховувала 100—150 бійців і мала три стрілецькі чоти і одну чоту важких кулеметів. Чота (30 бійців) складалася з трьох роїв, по 8—10 бійців кожний. Нерідко з оперативною метою три і більше куренів об'єднувалися у загони або бригади, що було характерним для УПА-Північ. Поширеним було зведення різних бойових одиниць у формування непостійного складу і неусталеної чисельності: відділи і підвідділи.

Після III надзвичайного великого збору ОУН (серпень 1943 р.), коли було вирішено поширити діяльність УПА й на терени Галичини, відбулася широка реорганізація територіальних структур повстанської армії. На початку 1944 р. УПА на Волині—Поліссі була перетворена в УПА-Північ. На базі відділів Української народної самооборони (УНС), які виникли ще в липні—серпні 1943 р. в дистрикті “Галичина”, була створена УПА-Захід. 26 січня 1944 р. наказом Головної команди УПА командирами УПА-Північ і УПА-Захід призначалися майори Омелян Кримський (Д. Клячківський) і Ростислав Вишитий (В. Сидор)³³.

Спочатку УПА-Захід складалася з шести військових округ, які охоплювали територію Дрогобицької, Львівської, Станіславської, Тернопільської і Чернівецької областей, а також так звані закерзонські терени Польщі й іменувалися: військова округа № 1 “Башта”, військова округа № 2 “Буг”, військова округа № 3 “Лисоня”, військова округа № 4 “Говерла”, військова округа № 5 “Маківка”, військова округа № 6 “Закерзоння”. В подальшому кількість військових округ скоротилася до чотирьох. Кожна військова округа складалася з тактичних відтинків, яким підпорядковувались бойові одиниці: курені та відділи.

Розгортання бойових формувань УПА-Захід не залишилося поза увагою німців. 9 лютого 1944 р. в одному з документів німецького командування зазначалося, що “український національний рух (Бандери) поширився також на заселену українцями територію Галичини”. При цьому підкреслювалося, що “на випадок відступу німців з Галичини УПА готується повністю усунути поляків і самій взяти владу...”³⁴

Поряд з УПА-Північ та УПА-Захід Головна команда УПА намагалася створити ще й УПА-Південь і УПА-Схід, щоб у такий спосіб охопити діями повстанської армії всю територію України. Але ці заходи не вдалося здійснити через низку причин: нестачу кадрів і озброєння, відсутність великих лісових масивів і підтримки населення, активну протидію спочатку німців, а потім більшовиків.

Тим часом з кінця 1943 р. і до літа 1944 р. на території Кам’янець-Подільської, Вінницької, південної частини Житомирської та Київської областей діяли під назвою УПА-Південь загони, курені і відділи Південної військової округи “Богун” УПА-Північ, а також військової округи “Лисоня” УПА-Захід. Щодо УПА-Схід, то вона ідентифікується з діяльністю у північних районах Житомирщини і Київщини бойових формувань Східної військової округи “Тютюнник” УПА-Північ.

Ще від початку створення УПА її Головна команда і провід ОУН(Б) усвідомлювали необхідність залучення до лав повстанської армії представників інших національностей, які мешкали в Україні або ж тимчасово перебували на її території. Такий підхід цілком відповідав тезі про необхідність створення фронту народів, поневолених імперіалізмами Берліну і Москви. У цьому контексті базою для комплектування УПА стали радянські військовослужбовці — оточенці або ж полонені, котрі втікали з німецьких таборів, а також ті особи, які примусово служили у так званих “добровільних” військових формуваннях вермахта.

Усвідомлюючи значення цього питання, Головна команда УПА у червні 1943 р. у зверненні “Українці!” закликала місцеве населення всіляко допомагати “чуженаціональним воякам”, які втекли з німець-

2. Розбудова територіальних структур і штабів повстанської армії

кого війська, направляти їх до УПА, де вже існують “національні партизанські відділи поневолених народів”. Побачила світ і листівка “Добровольці! (при німецьких військових частинах)”, де останні у зв’язку з відступом німців заохочувалися до переходу в УПА, щоб спільно “продовжити збройну боротьбу проти московських банд”. Від імені Головної команди УПА вийшли й листівки “Грузини!”, “Татари Поволжья!”, “Сыны Туркмении!”, “Казахи, башкиры, калмыки, удмурты!”, “Узбекские аскеры!”, “Армяне!”, “Азербайджанцы!” та ін.³⁵

Вважається, що першими прийшли до УПА навесні 1943 р. татари. Влітку того ж року в складі повстанської армії створюються окремі відділи з вірменів, грузинів, узбеків³⁶. Всього в УПА налічувалося 15 національних відділів³⁷.

Але процес залучення нацменшин, особливо з числа народів СРСР, йшов повільно. З цього приводу у звіті Служби безпеки військової округи УПА “Заграва” за вересень—жовтень 1943 р. констатовано: “...Ми досі не використали у більшому масштабі жодної національної меншини на нашій території для боротьби з ворогами, передусім червоними”³⁸. Це спонукало провід ОУН і Головну команду УПА до більш рішучих дій. 21—22 листопада 1943 р. з їх ініціативи на Волині відбулася I конференція поневолених народів Сходу Європи і Азії. За розрахунками її організаторів, в числі яких був і головний командир УПА Р. Шухевич, зазначене зібрання мало сприяти створенню “могутнього протибільшовицького фронту” і залучити до “спільної боротьби проти німців і більшовиків — вояків різних національних відділів, що існували при німецькій армії і склалися з колишніх полонених Червоної армії”.

Однак з огляду на військово-політичне становище, яке склалося внаслідок швидкого падіння німецької оборони на Дніпрі і захоплення радянськими військами стратегічних плацдармів на Правобережній Україні, ідея створення “могутнього протибільшовицького фронту” виявилася малопродуктивною. За словами відомого діяча ОУН і УПА Й. Позичанюка, ініціаторам згаданої конференції “не вистачило послідовності, об’єктивних матеріальних можливостей закріпити й поширити вдало започатковане діло, проводячи його до максимального завершення...”³⁹

Заради об’єктивності треба зазначити, що хоч ОУН—УПА йшли на створення “чуженаціональних” відділів, однак ставлення до них було насторожене. Так, у військовій інструкції ОУН на час переходу фронтів (січень 1944 р.) рекомендувалося комплектувати з “союзних нам народів” лише “окремі невеликі підвідділи” і не творити “суцільних з’єднань”, дислокувати ці формування окремо від основних сил УПА, перевіряти “у боях з ворогом їх бойову і моральну вартість та політичну цінність”⁴⁰.

Такий підхід до “чуженаціональних” вояків не був випадковим, адже багато з них перейшли до УПА з метою воювати насамперед проти німців. Вони були переконані, що українські повстанці діють спільно з радянськими партизанами, адже серед населення Волині—Полісся вояків УПА часто-густо називали “українською партизанкою”. Коли ж на західноукраїнські землі на початку 1944 р. прийшла Червона армія, то переважна більшість бійців “чуженаціональних” від-

ділів перейшла до загонів радянських партизанів. У цьому контексті слід погодитись з думкою Л. Шанковського, що “під час останньої світової війни не було таких умов, щоб спільна боротьба поневолених народів в лавах УПА могла закінчитись тривким успіхом”⁴¹.

Разом з тим не можна обминути увагою один цікавий факт: як свідчить радіограма командира партизанського з’єднання О. Сабурова від 15 лютого 1944 р. до УШПР, “40 % складу УПА не є українцями”. Серед них називалися інгуші, осетини, черкеси, турки, частково росіяни⁴². Коли ж глянути на український склад повстанської армії, то за свідченнями одного з командирів УПА Є. Басюка (Чорноморець) на 1944 р. серед старшин і стрільців УПА галичани становили 60 %, волиняни і поліщуки — 30 %, наддніпрянці — 10 %. В соціальному відношенні переважна більшість вояків УПА походила з селян, при цьому їх основу складали середняцькі і бідняцькі елементи⁴³.

Від березня 1943 р. й до березня 1944 р., коли завершився процес об’єднання відділів УПА на Волині—Поліссі із загонами УНС Галичини у загальноукраїнську повстанську армію, Головна команда і Головний військовий штаб УПА спільно з територіальними структурами ОУН домоглися перетворення повстанських відділів у досить потужний бойовий організм, який за сприятливих умов міг успішно діяти проти невеликих підрозділів вермахту і Червоної армії. Так, 14 листопада 1943 р. командир партизанського з’єднання І. Шитов повідомив УШПР: “Згідно агентурних даних і документів націоналістів видно, що націоналісти продовжують спішно формувати і навчати тактиці сучасного бою свою армію...”⁴⁴

Протягом року, за вкрай несприятливих обставин, керівництво ОУН спромоглося вирішити питання організованого набору кадрів для повстанської армії, забезпечити їх військовий вишкіл, здійснити через систему спеціальних шкіл підготовку старшин і підстаршин, накопичити значні запаси зброї, набоїв, спорядження, продовольства тощо. Була розроблена низка важливих оперативних документів — інструкцій, настанов, правильників. Серед них, наприклад, проект Дисциплінарного статуту УПА (1943 р.), “Бойовий правильник піхоти” (1944 р.), “Інструкція розвідчої і контррозвідчої служби” та ін. Важливого значення надавалося публікації на сторінках часописів УПА “До зброї” і “Повстанець” (1943—1944 рр.) матеріалів з питань військового мистецтва. Ось назви деяких із них: “Про розвідку”, “Як боротись з танками”, “Про військову дисципліну”, “Бої в лісі”, “Про військову таємницю”, “Про рейди”, “Напад повстанського відділу на ворожі об’єкти” та ін.⁴⁵

Розглядаючи повстанську армію як зародок майбутньої Української армії, Головна команда УПА прагнула вже відразу надати своїм формуванням усіх ознак регулярного війська. В наказі ГК від 25 серпня 1943 р. “Командирам, політичним керівникам і стрільцям” підкреслювалась вимога “піднести значення і авторитет всіх командирів, функційних, підстаршин і старшин”. А 27 серпня Головна команда УПА видала наказ, який вводив у повстанській армії військові ступені. У преамбулі цього документа підкреслювалося, що перетворення “бойових відділів” в один військовий організм під назвою “Українська повстанська армія” викликало потребу “організації цієї армії на засадах

2. Розбудова територіальних структур і штабів повстанської армії

сучасної техніки і метод війни”, “упорядкування взаємовідносин між поодинокими вояками, бойовими частинами і командним складом”. Згідно з наказом всі вояки УПА йменувалися козаками і ділилися на три групи: козаки-стрільці, підстаршини і старшини. В УПА вводилися військові ступені і ранги: підстаршинські, старшинські й генеральські⁴⁶.

19 грудня 1943 р. Головна команда і Головний військовий штаб УПА видали “Інструкцію Ч.3/11 про військові ступені і функції”, які розвивали вищезгадані документи. Особовий склад УПА, а потім і майбутньої Української армії становили: а) рядові; б) підстаршини; в) старшини; г) генерали. Встановлювались такі старшинські й генеральські чини: хорунжий, поручник, сотник, майор, підполковник, полковник, генерал-хорунжий, генерал-поручник, генерал-полковник, маршал. Були започатковані й бойові нагороди УПА: Бронзовий хрест Бойової заслуги, Срібний хрест Бойової заслуги (I і II класи), Золотий хрест Бойової заслуги (I і II класи)⁴⁷. Робилися спроби ввести для особового складу УПА й військову уніформу, були розроблені деякі ескізи, але далі справа не пішла через брак часу і необхідних ресурсів.

Таким чином, оцінюючи діяльність керівництва ОУН стосовно розбудови УПА, слід підкреслити, що фактично впродовж одного року у цьому напрямку був досягнутий видатний результат, який робить честь тим командирам і провідникам, котрі стояли у витоків організації повстанської армії. Новостворене військо швидко зайало північно-західному регіоні рейхскомісаріату Україна і в дистрикті “Галичина”. Це усвідомили і німці, і більшовики. Від цього часу обидві сторони, і німецька, і радянська, прагнули будь що ліквідувати УПА чи принаймні нейтралізувати дії повстанської армії, не кажучи вже про намагання використати цей фактор у власних інтересах.

Разом з тим слід визнати, що Головному командуванню УПА не вдалося завершити процес перетворення повстанської армії в регулярну збройну силу. На заваді цього стали як несприятливі політичні умови, коли УПА доводилося вести боротьбу на три фронти (німці, більшовики, поляки), так і брак матеріальних ресурсів, бази для їх створення, відсутність необхідної кількості командних кадрів. Не маючи в достатній кількості важкої зброї (гармати і міномети), не кажучи вже про танки і авіацію, повстанські відділи були не в змозі вести відкриті бої з переважаючими силами ворогів, а тому застосовували переважно тактику повстансько-партизанської боротьби.

Сила УПА крилася, звичайно, не в її чисельності, яка, з огляду на сказане вище, не могла бути значною. Треба відкинути фантастичні цифри про чисельність повстанської армії, почерпнуті з деяких німецьких джерел, а послатися на “Звернення” Головного командира УПА В. Кука від 14 жовтня 1952 р., де говориться, що з кінця 1942 р. “УПА виросла у понад 100-тисячну добре організовану, вишколену і озброєну бойову силу”⁴⁸. А це значить, що через лави повстанської армії за період з кінця 1942 р. до вересня 1949 р., тобто до часу самоліквідації УПА, пройшло понад 100 тис. чоловік. Заслужують уваги також дослідження П. Содоля (США), який зазначає, що “свою найвищу чисельність УПА досягнула 1944-го, та що цей рівень ніколи не перевищував цифру 25—30 тис. вояків”⁴⁹. На мою думку, із порядком наве-

дених цифр — десятки тисяч — слід погодитись, бо вони є найбільш правдоподібними і в цілому відповідали тогочасним матеріальним можливостям і ресурсам визвольного руху.

30 тис. вояків у лавах УПА на середину 1944 р., які користувалися широкою підтримкою місцевого населення і застосовували у збройній боротьбі повстансько-партизанську тактику, становили реальну загрозу тилу будь-якого противника: і для німців, і для більшовиків. Сила УПА полягала перш за все у глибокій національній свідомості, ідейній загартованості переважної більшості її кадрів, що досягалося шляхом цілеспрямованої політвиховної роботи. Ця робота мала своїм завданням “підвищити боєздатність війська і підготувати кожного військовика твердо стояти на сторожі державних інтересів українського народу”⁵⁰.

Водночас є всі підстави стверджувати, що УПА була б не в змозі гідно протистояти всім своїм ворогам, якби вона не опиралася на розгалужену, глибоко законспіровану організаційну мережу ОУН(Б), своє запілля. Саме воно стало міцним фундаментом, на якому базувалися життєдіяльність і боєздатність повстанської армії. Досвід боротьби радянської влади проти українського визвольного руху в повоєнні часи показав, що без ліквідації підпільних структур ОУН зламати опір УПА було б майже неможливо.

Але, як показує історичний досвід, більша сила неодмінно долає меншу силу. Під ударами переважаючих сил ворога зазнали нищівної поразки гарно вишколені і добре озброєні армії шведського короля Карла XII, французького імператора Наполеона I і німецький вермахт А. Гітлера, які, на думку багатьох сучасників, були найбільш досконалими збройними силами свого часу. Відомою є теза про те, що моральний фактор співвідноситься із матеріальним як три до одного. Але він може відіграти вирішальну роль лише у блискавичному збройному конфлікті, а у тривалій виснажливій боротьбі, як правило, перемагає той, хто має більше сил і засобів. І з цього правила не стала виключенням УПА, котра впала у безкомпромісному протиборстві з переважаючими силами радянського режиму.